

Den äldsta svenska myntningen – dess funktion och utveckling

Johan Runer

Det finns en speciell kategori vikingatida nordiska mynt som tidigare benämnts ”Birka-mynt”. Dessa mynt har debatterats under lång tid. Myntens övergripande kronologi har aldrig varit särskilt omtvistad såtillvida att mynten säkert kan sägas vara präglade under vikingatidens äldre del (Malmer 1966, 1996:90). Det som främst har diskuterats är av vem och var dessa mynt har präglats. Tidigare ansågs inom forskningen allmänt att mynten var präglade av kungen i Birka (se forskningshistorik hos Malmer 1966:1ff). I dag anser man att det finns övertygande argument för att all nordisk myntning under äldre vikingatid skedde i Hedeby eller dess närhet (Malmer 1966:176ff, 1968:147, 1996:90).

Syftet bakom den äldre vikingatidens myntning har aldrig föranlett någon större diskussion. Bertil Almgren, som med sin samtid antog att präglingsorten var Birka, tolkade mynten som ett försök från kungen att införa myntmonopol för att därigenom kunna tillgodogöra sig inkomster genom myntförsämring (Almgren 1966:165). Enligt en av Peter Sawyer senare formulerad hypotes användes den äldre vikingatidens mynt som ett slags kvitton. Mynten delades

ut till handelsmännen i Hedeby som bevis för erlagd marknadsavgift (Sawyer 1988: 313).

I sin med Almgrens ovan refererade arbete samtida avhandling avstår Brita Malmer från att föra fram någon hypotes kring myntningens funktion. Detta eftersom hon antar att mer säkra slutsatser endast kan formuleras när forskningen förfogar över: ”...hela det relevanta myntmaterialet, inte endast den lilla del därav som består av nordiska mynt och de få, tillräckligt omsorgsfullt beskrivna myntfynd, som hittills publicerats” (Malmer 1966:248).

Myntningarna i Sigtuna under Olof Skötkonungs och hans son Anund Jakobs regering är de första myntningar på svensk mark som vi säkert känner till. Även här har tanken framförts att kungens avsikt med myntningarna har varit att skapa ett myntmonopol. Man har tänkt sig att mynten från Sigtuna tillkommit i syfte att konkurrera ut de utländska mynt som man antagit fungerade i den inhemska vikingatida handeln. Myntningens definitiva avstannande kring år 1030 har setts som ett bevis på att den svenska kungens mynt inte varit starka nog att konkurrera ut de utländska mynt som un-

der samma tid flödade in i Sverige (Malmer 1996:105f.).

På Gotland inleds en myntning i lokal regi kring år 1140 (Jonsson 1994:118). Om vi även här antar att syftet med myntningen var att skapa ett myntmonopol för de gotländska mynten, så kan vi ana att man inte heller här har lyckats med detta fullt ut. I skattfynden fram till 1250 finns både tyska, engelska och götaländska mynt. Vidare spelar fortfarande silverbarrer en roll i det ekonomiska systemet, vilket visas bl a genom de två silverbarrer som ingår i skattfyndet från Skrubbs, Follingbo socken, tpq-daterat till 1248 (SHM 10955, 22113; jfr Christensen 1995:22f.).

I Lödöse, Västergötland, har man genom arkeologiska undersökningar vid ett flertal tillfällen påträffat myntningsunderlag i kulturlagret. Dessa har dendrokronologiskt daterats till ca 1150 och ca 1160 (Jonsson 1994:118, 1995:53). Mynttypen tillhör en grupp som tidigare antagits vara helt norsk (Klackenberg 1992a:128ff, 1992b:22f). Här har inte monopoltanken framförts på samma starka sätt som för Sigtunamyntningarna, detta kanske främst beroende på att tänkbar myntherre är svår att utse. Utifrån uppgifterna i Skara biskopskrönika om biskop Ödgrims myntning menar Klackenberg att Skarabiskopen kan ha stått bakom Lödösemyntningen (Klackenberg 1992a:123ff, 1992b:23). Jonsson hävdar istället att myntningen är kunglig, men han redovisar inte grunden för sin uppfattning (1995:53).

I Sverige har ytterst få myntfynd påträffats som med säkerhet kan tpq-dateras mel-

lan åren 1143 och ca 1175 trots att vi vet att myntning under denna tid förekommer i Lödöse och på Gotland. *) Myntning har vid denna tid också länge pågått i Norge och Danmark (Bendixen 1976; Skaare 1995).

Från Knut Erikssons tid, runt år 1180, förekommer dock en kontinuerlig kunglig svensk myntning, först i Sigtuna och senare i Uppsala. I Lödöse är en kunglig myntning säkert belagd från ca 1190 (Jonsson 1985:190; 1994:122). På Gotland är tydligen myntningen fortfarande i lokala händer. Den typ som började präglas ca 1140 fortsätter att präglas fram till ca 1225 (Jonsson 1994:128).

De vikingatida myntningarnas syfte

I debatten om de vikingatida Sigtunamyntningarnas syfte har ett antal hypoteser framförts. En av de hypoteser som är mest omhuldad idag är, som tidigare sagts, den ekonomiska hypotes som säger att myntningarna skedde i avsikt att söka upprätta och vidmakthålla ett monopol för de kungliga mynten. Brita Malmer säger exempelvis att ”systemet förutsatte monopol. Inga främmande myntsorter tilläts cirkulera” (Malmer 1996:105). Ett myntmonopol gav myntherren, dvs kungen, möjlighet att göra myntningen inkomstbringande genom att han kunde åsätta de giltiga mynten ett värde som översteg värdet på silvret i mynten och kostnaden för deras tillverkning (se t. ex. Malmer 1995:25). Enligt Malmer blir dock Sigtunamynten utkonkurrerade av utländska mynt och ”omkring 1030 måste

*) Det enda myntfynd jag känner till som med säkerhet kan dateras till denna period är ett engelskt mynt från ca 1150 påträffat vid utgrävningen i kvarteret Urmakaren i Sigtuna 1990–1991 (Sten Tesch, muntligt meddelande).

slutligen sveakungarnas storslagna försök att monetärt ansluta landet till Västeuropa ges upp” (Malmer 1996:106).

Anhängare av monopolförklaringen till Sigtunamyntningarna har att förklara varför kungen påbörjar och driver myntningarna under en tid då myntimporten till Sverige är inne i en toppfas (mellan ca år 1000 och 1030; jfr Jonsson 1994:116) (fig. 1). Sigtunas myntande monarker skall alltså ha lagt ned decennier på att försöka att etablera ett myntmonopol just under denna tid. Alla förtjänster kommer ju först i och med att man lyckas hävda monopolet, så verksamheten måste alltså i stort ha varit en förlustaffär.

Några tecken på myntförsämring, dvs att kungen skulle ha låtit blanda ut myntsilvret med en oädel metall, finns inte för de vikingatida Sigtunamynten. Silverhalten är hela tiden utmärkt (Malmer 1995:25). Därmed kan konstateras att myntningen inte skedde med avsikt att kungen skulle tjäna på myntförsämring, dvs ha låtit blanda ut silvret med en oädel metall. En framgångsrik myntförsämring förutsätter dessutom också myntmonopol.

När myntimporten till Sverige stagnerar och i det närmaste upphör efter år 1050 (Jonsson 1985:190) har också myntningen i Sigtuna upphört, och trots bristen på konkurrens från de utländska mynten sker, såvitt känt, inga förnyade försök från kungens sida att återuppta en myntning.

Det finns andra omständigheter som talar emot att kungen skulle ha haft avancerade ekonomiska målsättningar med sin myntning. För att accepteras till ett enhetligt värde måste mynten ha en enhetlig vikt. Någon sådan förekom inte utan mynten vägde inbördes olika mycket. Man har inom den numismatiska forskningen mycket länge

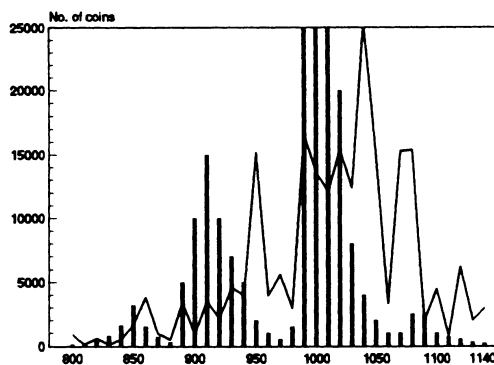

Fig. 1. Myntimporten till Sverige under vikingatid. Tidigast möjliga depositionsår (tpq) för myntdepåer anges med linje, myntens uppskattade importår med staplar (efter Jonsson 1992:79).

velat förklara denna skillnad med att mynten under vikingatiden och den tidiga medeltiden präglades ”al marco”, dvs att mynten gjordes ungefärligen lika så att en viss mängd mynt sammantaget skulle motsvara en viss bestämd vikt. Att få det enskilda myntet exakt viktjusterat var med tidens myntningsteknik ogörligt (Velleu 2002:205 och där anförd litteratur). De extrema avvikelser som förekommer inom myntningarna i Sigtuna talar dock emot ”al marco”-hypotesen. Viktskillnader på upp till 3,07 g (1,31 g för det lättaste myntet mot 4,38 g för det tyngsta) inom samma myntning har konstaterats, och även i övrigt varierar vikten mellan enskilda mynt betänkligt (Malmer 1989:30, 1997:35ff). Notabelt är också att myntens form varierar. Huvuddelen av mynten är runda, men en stor andel av Olof Skötkonungs mynt är också slagna på fyrkantiga plansar. Mynt vars plansar har former som är mellanting mellan de huvudsakliga runda och fyrkantiga formerna förekommer också (Malmer 1989, t. ex. s. 31). Att man i dessa fall ens haft en avsikt att gö-

ra ungefärligen likstora och likvärdiga mynt är orimligt.

En hypotes som har framförts från främst arkeologiskt och historiskt håll är att kungen skulle ha myntat av prestigeskäl. Sigtunamyntningarna skall inte ha skett av primärt ekonomiska skäl, utan myntningarna var ett led i att försöka stärka kungamakten (Andrén 1983:61; Lindkvist 1990:69f; Sawyer 1990:287; jfr även Christophersen 1982:118f, 1989:136). Detta har mest pregnant uttryckts som att mynten ”producerades för att ges bort till potentiella kungliga följeslagare” (Svensson 1990:68). Att myntningen upphörde kan enligt denna hypotes bero på att kungen misslyckades i sin strävan att stärka kungamakten (Svensson 1990:69). Brita Malmer har förkastat denna hypotes på grundval av att myntningen i Sigtuna, enligt henne, har såväl sin teoretiska som praktiska förebild i det engelska myntsystemet (Malmer 1995:24f). Till detta kan fogas att det vore rimligt att det gick att utläsa på myntet vem som står bakom det, genom text eller attribut, eller att mynten gavs en uniform utformning över en längre tid om myntens främsta syfte var att stärka kungamakten. Inget av detta är fallet. Sigtunamynten ändrar konstant utseende och större delen av Sigtunamynten har oläsbara eller förvirrade inskrifter (Malmer 1968:146, 1989:122ff, 1997:17).

Slutsatsen av ovanstående resonemang blir att vi måste anlägga en annan syn på den vikingatida myntningen och dess syfte än vad vi kan komma fram till genom jämförande studier med vår egen tids marknads ekonomi. Den vikingatida myntningen måste fördomslöst undersökas utifrån sitt eget sammanhang (jfr Bolin 1944:23; Klackenbergs 1992b:16f). Här skall nu göras

ett försök att lansera en alternativ hypotes: de mynt som tillverkades i Sigtuna hade inget övervärde, dvs mynten var inte värda mer än silvret i dem. Egentligen tillverkades inga ”mynt”, om vi använder den definition som vanligen ges termen i dag. Det som tillverkades var kontrollerat silver, med kungen som garant. Att kungen på något vis avsåg att tjäna på denna tillverkning ter sig uppenbart. Vi kan konstatera att Sigtuna, i likhet med Hedeby och andra vikingatida städer, var en plats präglad av betydande internationell handel och som dessutom var strikt geografiskt avskild från omvärlden i sin egenskap av stad. Det har också påvisats att de vikingatida städerna var hårt knutna direkt till kungen och stod under hans beskydd (Hyenstrand 1991:73f; Ambrosiani & Clarke 1993:154; Lindkvist 1990:36, 69f). Detta förhållande gäller även den tidiga medeltidens städer (Andrén 1983; Klackenbergs 1992b:194f).

Hur tjänade kungen på myntningen i de vikingatida städerna? Eftersom vi tidigare förkastat hypoteser om försök till införande av myntmonopol och därpå följande myntförsämring etc. återstår egentligen bara växling. Den som idkade handel i kungens stad hade att tulla in sitt silver. Detta innebar att handelsmannens tullade silver kom att omväxlas till mynt som ett bevis för att silvret var tullat. I samband med tullen uttogs en avgift, och på detta sätt genererade myntningen ett överskott. En annan effekt bör ha blivit att det myntade silvrets värde på grund av växelavgiften med tiden kom att bli högre per viktenhet än den omyntade metallens. Detta behöver dock inte ha varit någon medveten strategi från kungens sida (jfr resonemanget i Bolin 1952:48f). För sin växelavgift garanterades handelsmannen

säkerhet. Just behovet av skydd och säkerhet kan antas vara en genomgående huvudorsak bakom inrättandet av tidiga handelsplatser, ”ports of trade” (Polanyi 1977:95).

Att växling var ett tvång och en förutsättning för att bedriva handel på de kungliga handelsplatserna i Sverige under medeltiden finns beskrivet (Blomkvist 1978:61; Klackenbergs 1992b:185, 194). Hur det var under vikingatiden vet vi inte, men det kan anses troligt att förhållandena var likartade. Det skulle även förklara varför kungen myntar då importen av utländska mynt är som störst. En stor silveromsättning är en förutsättning för att myntningen skall kunna bedrivas med vinst. Med andra ord är inte den stora importen av utländska mynt ett hinder för den kungliga myntningen utan tvärtom dess förutsättning. Att den anglosaxiska vikingatida myntningen är koncentrerad till den engelska östkusten är ett faktum. Av D. M. Metcalf har detta förklarats som eventuellt beroende på att ”there was a royally-controlled currency with compulsory reminting of foreign silver at the port of entry?” (Metcalf 1994:200).

Ett förhållande som pekar på just Sigtunamyntens lokala förankring är att de läsbara myntinskrifterna vanligen nämner präglingsorten, dvs Sigtuna (Malmer 1989:122ff, 1997:17ff, 89ff).

Den ”myntlösa” perioden

Att ytterst få myntfynd påträffats som kan dateras till åren mellan 1143 och ca 1175 är svårförklarligt. Vi kan försöka förklara detta tomrum med att hävda att inga eller få mynt kommer in i riket under denna tid, och istället söka fylla denna lucka i fyn-

den med de praktfulla 1100-talsskatter vi känner som saknar mynt och enbart innehåller smycken och andra föremål. Problemet är dock att dessa är relativt få och att de uppenbarligen inte är avsedda att användas som betalningsmedel (jfr Christensen 1995; Zachrisson 1998).

En numismatisk hypotes säger att orsaken är en nedgång i handeln med kontinenten som bl.a. kommer sig av en påtaglig regionalisering av myntcirkulationen i Tyskland (Jonsson 1994:121). Att handeln med kontinenten dramatiskt skulle ha minskat under perioden är dock diskutabelt (Hatz 1974:185). Däremot är det uppenbart att inflödet av mynt minskade. Efter 1046 sker en dramatisk nedgång i införseln av tyska mynt (Metcalf 1994:202). Jag väljer att söka en annan förklaring än minskad handel.

Vi kan konstatera att Sverige under perioden präglades av konstanta tronstrider och inbördeskrig. Centralmaktens ställning var svag och bräcklig och under tiden ca 1030–1180 sker, såvitt känt, ingen myntning från centralmaktens sida. Silver bör alltså under hela denna period ha använts som betalningsmedel enbart efter vikt.

I Sveriges omvärld var förhållandena annorlunda. I Norge, Danmark och Tyskland hade centralmaktens mynt använts kontinuerligt under decennier. Troligen hade den ovan skisserade processen där redan lett till att centralmaktens myntade silver fått ett övervärde i förhållande till det icke-myntade silvret (jfr Skaare 1976:112f). Det har i samband med detta också utvecklats ett system där handel mellan de myntproducerande områdena har haft högre växelkurser för mynten än för omyntat silver, dvs en viss mängd tyska mynt har varit värda mer

i Norge än vad motsvarande mängd omyntat och/eller ogiltiga mynt har varit.

Detta bör ha lett till att de svenska handelsmännen fann att deras omyntade silver och ”ogiltiga” mynt inte var värda lika mycket i omvärlden som i Sverige. Motsvarande gällde för de utländska handelsmännen, som fann att deras mynt var undervärderade i Sverige. Mynt upphörde därmed i stort att användas i utrikeshandeln och silverimporten till Sverige ströps. Detta innebär att silver i Sverige blev sällsynt och övervärderat. Silver blev en statusmetall som endast sällan användes vid betalningar. Ett vittnesbörd om denna utveckling utgörs av de praktfulla föremålsskatter av silver som deponerades nu. Det ekonomiska systemet kom att huvudsakligen bygga på byteshandel med naturprodukter. Handeln har under denna period alltså varken upphört eller drastiskt minskat, men den har tagit sig andra uttryck än i mynt och silver.

Myntningarna i Lödöse ca 1150 och ca 1160 är anpassade efter det norska monetära systemet (Klackenberg 1992a:135, 1992b:181). En tolkning av detta är att Lödöse under perioden fungerade som en norsk monetär enklav. Läget nära gränsen innebär troligen att norska handelsmän frekventerade staden. Även här kan myntningen tolkas att ha fungerat som i Sigtuna. Kanske var det biskopen i Skara som på detta sätt ”snyltade” på silvret i den norska myntstocken.

Den tidiga medeltidens myntning

Runt år 1180 har centralmakten förstärkt sin position. Under kung Knut Eriksson sker åter myntning i Sigtuna. Från ca 1190 förekommer också kunglig myntning i Lödöse i

små kvantiteter, och under 1200-talets lopp tillkommer allt fler myntorter.

Bortsett från centralmaktens förstärkta position torde orsaken till att myntningen under den senare delen av 1100-talet återupptas ha samband med det kraftiga uppsvinget i handeln som frihandelsreformen med Henrik Lejonet ledde till (Jonsson 1994:122, 1995:45f). En förutsättning för den kungliga myntningen är alltså även nu att silverhanteringen ökar.

Syftet bakom de tidigmedeltida myntningarna torde alltså i grunden vara detsamma som för de vikingatida Sigtunamyntningarna. Alla de egenheter som kännetecknar den vikingatida myntningen finns också hos den tidigmedeltida. Myntens vikt och utseende är ej heller nu standardiserade (Klackenberg 1992b:179). Även nu förekommer demonetarerade, dvs sönderklippta, mynt i fynden (exempelvis i ett skattfynd från Eskilstuna tpq-daterat till 1231, SHM 6467), och från kring år 1264 finns ett brev som omtalar att mynt vägdes. Brevet, som rör en affär mellan abbedissan och konventet i Sko och biskopen i Linköping, nämner också hur mycket av det vägda silvret som var gotländska och svealändska penningar, respektive hur mycket av vikten som utgjordes av engelska sterlingar (DS 854; se Klackenberg 1992b:185). Att det vid denna tid inte är tal om något myntmonopol för kungens mynt visas också av den stora mängden gotländska penningar i de svealändska och götaländska myntfynden fram till och med 1200-talets mitt (se Christensen 1995). Ända fram till tolvhundralets mitt finns också belägg för att även andra personer än kungen slog mynt, en eller flera biskopar och åtminstone en jarl (Andrae 1960:72f).

Att det i det ovan omnämnda brevet (DS 854) omtalas vilka sorters mynt som vägdes kan verka överflödigt. Om silver hade ett konstant värde, oavsett om det var myntat eller ej, bör ju en sammantagen vikt för det rena silvret ha varit tillräcklig information. Förhållandet bör emellertid återgå på att tidens olika myntslag var giltiga på olika (handels-) platser. Detta har alltså situationsbundet påverkat hur man såg på det myntade silvrets värde, vilket har växlat från gång till annan och person till annan bundet till vilket brukningsvärde man ansåg att det enskilda myntslaget hade. I bedömningen av myntens brukningsvärde har ingått en lång rad för oss svåråtkomliga variabler, som t ex att olika handelsplatser kan ha haft olika avgifter, olika handelsplatser "användbarhet" för myntinnehavaren m. m.

När vi tidigare konstaterat att de tidiga myntorterna är internationella handelsplatser är detta något som förändras under 1200-talets lopp. En uppenbarligen förstärkt position för centralmakten leder till att kungen övertar kontrollen också över den inhemska handeln. Detta innebär att kungen successivt inför myntning även på de rent inhemska handelsplatserna. Från ca 1190 förekommer kunglig myntning i Lödöse i små kvantiteter, och under loppet av 1200-talet tillkommer allt fler myntorter även inne i landet såsom Örebro, Skänninge och Jönköping (Jonsson 1994:119, Holmberg 1995:67). Efter tolvhundralets mitt verkar all myntning innehas av kungen. Genom denna utdragna process tvingar centralmakten, medvetet eller omedvetet, fram ett myntmonopol där det vid silvertransaktioner på handelsplatserna till slut endast används kungliga mynt. Från tiden kring 1300 finns också skriftliga belägg

för att ett växlingssystem var i bruk, t. ex. i Jönköpings stads privilegiebrev från 1284. Dessa visar att borgare och utländska handelsmän inte fick hantera eller handla med silver i staden utan den kunglige växlarens tillstånd (Blomkvist 1978:61; Klackenberg 1992b:185, 194; Jonsson 1994:119).

I ett mellansteg har denna process lett till uppkomsten av regionala myntsystem. Det verkar ha existerat ett svealändskt system med en egen viktstandard, ett gotländskt med en egen viktstandard och vid sidan av dessa givetvis också det från kungen helt fristående gotländska myntsystemet. I diplom från det tidiga 1300-talet omnämns också ett eget myntsystem och/eller myntslag i Sunded/Hälsingland (se Mogren 2000:114, 116). Varje regions godkända myntsorter kan tolkas att ha haft giltighet på alla handelsplatser inom dessa regioner. Silvertransaktioner både på och utanför dessa handelsplatser kan emellertid, enligt det system som ovan beskrivits, ha skett i helt andra myntslag eller i form av silverbarrer och dylikt.

Efter tolvhundralets mitt står, som ovan sagts, kungen för all myntning i riket och centralmaktens myntning ökar också dramatiskt under denna period (Holmberg 1995:67). Processen fullbordas med att kungen genom sina mynt kring år 1300 har skaffat sig ett relativt stabilt monopol på silverhandeln i riket. Han har därför nu möjligheten att förändra värdet på de kungliga mynten i förhållande till deras silverinnehåll. Denna utveckling avspeglar sig bl.a. i att mynten nu, för första gången i Sveriges historia, får en försämrad silverhalt samt gemensam vikt och gestaltning (Klackenberg 1992b:179; Holmberg 1995:66).

Nu dyker också förbuden mot landsköp upp. Landsköp, dvs handel utanför städerna, verkar ända fram till och med nedtecknandet av landskapslagarna ha fått existera utan inskränkningar från statsmaktens sida. Landskapslagarna, som annars skiljer på köp i stad och köp utanför stad, har inget förbud mot köp utanför stad. Det äldsta förbudet mot landsköp finns i privilegiebrevet för Jönköpings stad. Av detta framgår också att landsköp tidigare skett oinskränkt. Ett generellt förbud mot landsköp, gällande för hela riket, formuleras först i Magnus Erikssons landslag vid 1300-talets mitt. Förbuden mot landsköp kom att upprepas medeltiden igenom, och det är därigenom uppenbart att kungen aldrig helt lyckades överta kontrollen över den inhemska handeln (Yrwing 1965:283ff). Därmed uppnåddes aldrig heller någon fullständig kontroll över myntcirkulationen.

Från 1200-talets mitt blir skattfynd med ingående mynt mer ovanliga, vilket sannolikt är kopplat till den fungerande inhemska myntekonomin. Eftersom mynten kommer att utgöra betalningsmedel i allt fler situationer och vid allt fler tidpunkter blir det opraktiskt att mellan användandet gömma mynten på svåråtkomliga platser, vilket i sig lett till att färre mynt blivit outhämtade av samtiden när ägaren fallit ifrån (jfr resone-manget i Hårdh 1996:26).

Hur fungerade myntningen praktiskt?

I Brita Malmers avhandling "Nordiska mynt före år 1000" (Malmer 1966) påvisas, som ovan refererats, att päglingsorten för (den absoluta huvuddelen) nordiska mynt före de engelskt influerade myntningar som påbörjas kring år 1000 var det jylländska

Hedeby. Malmer sammanför i sin avhandling den äldre vikingatidens mynt till grupper utifrån myntens olika egenskaper ("dekorativa och tekniska element"). Efter ett omfattande studium av myntens egenskaper och fyndkombinationer identifieras därigenom 13 olika, huvudsakligen på varandra kronologiskt följande, kombinationsgrupper, "KG" (Malmer 1966, t.ex. s. 109ff). Sedan analyseras den geografiska spridningen av dessa grupper. Malmer finner att mynten i KG 1–2 sannolikt präglats på tyskt område ("område I"). Först då mynten i KG 3 präglas kan myntningen antas ha "framträngt" till nordiskt område, vilket alltså avser Hedeby ("område II"). Här myntas sedan samtliga typer fram till KG 10 som kan antas ha myntats i från Tyskland avlägsnare delar av Danmark ("område III"). Först med typen KG 13 har myntningen möjligen nått till "område IV" som är Malmers övergripande beteckning för området norr om Skåne och Blekinge (Malmer 1966:176ff, 194ff). Då är vi framme vid 990-talets mitt, och mynten har både engelska och bysantinska inslag (Malmer 1966:238ff) (*fig. 2*).

KG 13 följs sedan direkt av de stora nordiska myntningar som organiserades med rent engelska förlagor, dvs den myntning som i Sverige sammanfattande brukar benämnas "Sigtunamyntningen".

Implicit antar Malmer alltså att mynten huvudsakligen varit avsedda att fungera i ett kring myntorten geografiskt avgränsat område. Vidare antas, också implicit, att en spridning av myntningen har skett successivt enligt diffusionismens princip, dvs från ett tyskt centrum ut mot en nordisk periferi.

När det gäller den myntning som sker i Sigtuna från 995 har en utredning liknande den Malmer (1966) företog för den äldre vi-

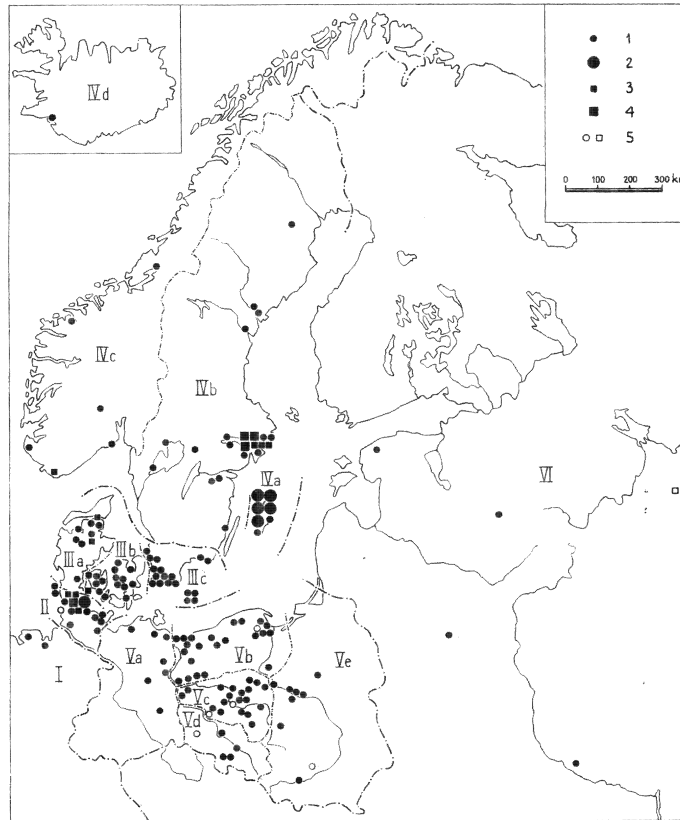

Fig. 2. Brita Malmers områdesindelning, med fyndplatser för nordiska mynt präglade under tiden fram till 900-talets slut, utsatta.
 1 = 1 skattfynd eller lösfynd.
 2 = 5 skattfynd eller lösfynd.
 3 = 1 gravfynd.
 4 = 5 gravfynd.
 5 = osäkra fynd.
 Malmer 1966, plansch 54.

kingatidens myntning aldrig varit aktuell. Det framgår ju av de läsbara myntinskrifterna att myntningen skedde i Sigtuna. Dessutom har man ju vid utgrävning i kvarteret Urmakaren påträffat en provprägling på bly, vilket ytterligare bekräftar att Sigtuna fungerade som myntort (Ros 2001:87ff). Emellertid, om en numismatisk utredning enligt den metodik som användes i Malmer 1966 företogs på Sigtunamynten skulle med all sannolikhet inte Sigtuna kunna utpekas som myntort. Detta eftersom endast två eller tre mynt hörande till Olof Skötkonungs myntning har påträffats i staden. Totalt har möjligen nio, men minst sex, vikingatida mynt präglade i Sigtuna påträffats i Sigtuna. I förhållande till det antal utländska mynt

från samma tid som påträffats, särskilt tyska, utgör de en minoritet (jfr skattfyndet från Anund Jakobs tid som beskrivs nedan och Kilger 1995:38ff; Malmer 1997:55, fig. 4). Sannolikt skulle undersökningen istället visa att myntningen skedde på Gotland, eftersom den absoluta majoriteten ”Sigtunamynt” påträffats där. Av Olof Skötkonungs mynt har närmare 400, fördelade på minst 81 fyndplatser, påträffats. Mynten hörande till den absolut äldsta myntningen (enligt de av Malmer upprättade stampkedjorna) har också närmast undantagslöst påträffats på Gotland (siffror och uppgifter från katalogerna i Malmer 1989:63ff, 109ff) (fig. 3a-b)

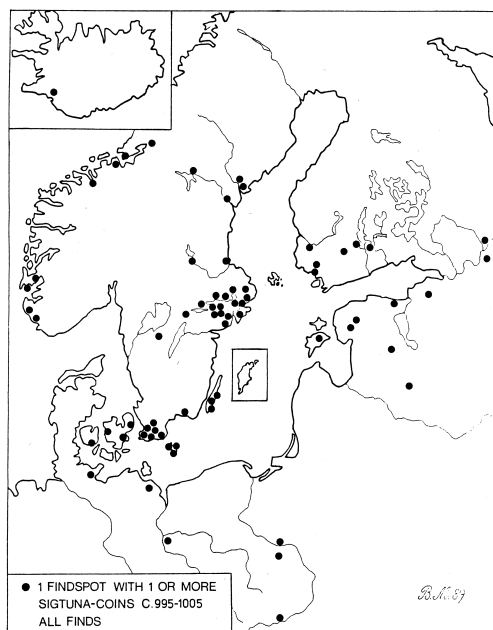

Fig. 3a. Platser med fynd av minst ett Sigtunamynt präglat ca 995–1005. Malmer 1989, plate 32.

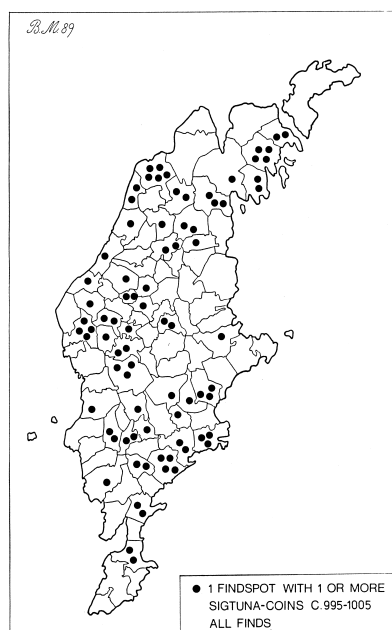

Fig. 3b. Platser på Gotland med fynd av minst ett Sigtunamynt präglat ca 995–1005. Malmer 1989, plate 34.

En sak som med anledning av detta verkar säker är att Sigtunamynten inte har haft en monopolställning i staden Sigtuna. Detta har under senare år understrukits också genom det skatfynd som påträffades vid utgrävningen av kv. Professorn 1. Skatfyndet, som var nedgrävt i ett kopparkärl i lergolvet till ett mindre hus beläget direkt invid Stora gatan, bestod av 156 mynt. Av dessa var 1 böhmiskt, 1 italienskt, 6 engelska och 148 tyska. Skatfyndets *terminus post quem* (tpq.), d v s präglingsåret för det yngsta ingående myntet, är 1027. Skatten kan alltså dateras till den period då Anund Jakobs myntning pågick i staden (Jonsson 2004:14ff).

Hur har då myntningen i praktiken fungerat för att denna, i förhållande till den sä-

kert kända myntorten Sigtuna, skeva fördelning av myntfynden kunnat uppkomma?

Den hypotetiska modellen av hur mynten i Sigtuna praktiskt fungerade blir som följer:

1. En handelsman anländer till Sigtuna. Han har med sig 10 viktenheter silver som han önskar använda för handel. För att få inpassera i staden erlägger han 1 viktenhet silver i tull (tullsatsen 1:10 är hypotetisk).

2. Efter avslutad handel har handelsmannen förbrukat 4 viktenheter silver. Vid utresan ur staden återstår alltså 5 viktenheter silver. För att det redan tullade silvret ej skall behöva tullas vid en ny införsel i staden får handelsmannen vid utresan dessa 5 viktenheter ompräglade/växlade mot myntat silver. Mynten gäller som ett kvitto på att

silvret har tullats. Vid nästa inpassage i staden behöver silvret bestående av ”Sigtunamynt” ej tullas.

3. Den som icke införde silver utan andra varor hade antagligen på motsvarande sätt att tulla för sina varor. Vid utförelsen ur staden kom även dennes i staden erhållna silver att omväxlas till Sigtunamynt.

Detta innebär alltså att huvuddelen av det silver som man handlade med inne i staden Sigtuna icke utgjordes av Sigtunamynt. Vidare innebär det att en handelsman som avsåg att handla i Sigtuna på gata tullen strävade efter att ta med sig endast exakt den kvantitet silver (eller mängd varor) som behövdes för affärerna i staden. Härigenom kan ett annat fenomen förklaras, nämligen att fynden av Sigtunamynt ofta består av mycket få mynt. Av de totalt minst 81 gotländska fynden av Olof Skötkonungs mynt är det endast 5 fynd som innehållit över 10 sådana mynt.

Principen var alltså att allt silver som en gång intullats i Sigtuna omväxlades till stadens mynt när silvret lämnade staden. Detta system begränsade den för kungen kostsamma myntpräglingen till ett minimum eftersom det silver som den tullande handelsmannen förde in antagligen till stor del omsattes i staden, och de som då erhöll silvret har i flera fall sannolikt varit befriade från tull och därmed också från växling (se vidare nedan). Samma princip kan antas ha gällt för den myntning som skedde i Lödöse vid mitten av 1100-talet och initialt också för de kungliga myntningar som vidtog vid 1100-talets slut.

Tull, tullfrihet och myntning

Det är sannolikt att många av dem som bedrev handel i den myntande staden under

det äldre systemet var befriade från tull och därmed aldrig växlade sitt silver mot handelsplatsens/stadens mynt. En trolig sådan grupp är t ex stadens tomträtsinnehavare. En annan trolig sådan grupp är personer som handlade på direkt uppdrag av myntherren (vanligen alltså kungen) eller på annat sätt hade dennes gunst. När myntningen i Sigtuna inleddes bör en sådan tullfrihet ha haft en vid utbredning, inte minst på gata kungens antaget svaga inhemska maktposition. Kanske var det enbart utländska handelsmän (inklusive de gotländska) som då hade att erlægga tull.

Genom olika fördrag är det känt att tullar mellan olika områden fanns och att dessa kunde bortförhandlas. Det är intressant att se hur dessa kända fördrag relaterar till vad man vet om mynten från samma tid. I Artlenburgprivilegiet, som 1161 utfärdades av Henrik Lejonet av Sachsen, befrias gutarna från tull, och privilegiet avsåg också att befria tyska handelsmän från gotländsk tull. Fördraget säges uttryckligen vara en förnyelse av den rätt som ”fordom medgivits dem av den höge romerske kejsaren, framlidne herr Lothar” (Artlenburgprivilegiet översatt av Bäärnhelm 1983:457). Lothar var tysk konung från 1125 och kejsare 1133–1137 (Bäärnhelm 1983:459, not 1). Detta äldre fördrag har sedan upphört, och anledningen anges vara ”de båda folkens osämja, såsom hat, ovänskap, mandråp” (Artlenburgprivilegiet översatt av Bäärnhelm 1983:457).

Här finns alltså en möjlig tidsmässig koppling till uppkomsten av den äldsta gotländska myntningen, och att det i denna äldsta myntning uppenbarligen finns två faser. Det äldsta gotländska myntet ingår således i skatten från Lummelunda, som kan tq-

dateras till 1143. Detta mynt väger 0.47 gram och är därigenom mer än dubbelt så tungt som alla senare kända gotländska mynt. Nästa gotländska mynt härrör från ett skattfynd gjort i Bårarp i Halland, som sannolikt kan tpq-dateras till 1154. Myntet väger 0.21 gram. Detta har av Kenneth Jonsson tolkats som att utvecklingen för den äldsta fasen av den gotländska myntningen (den som representeras av myntet i Lummelundaskatten och möjligen också av myntet i Bårarpskatten) har varit mycket begränsad och krisartad. Den myntning som sedan vidtar, med mynt som väger kring 0,15–0,20 gram, verkar däremot ha varit stabil och fortgår i oförändrad form in på 1200-talet (Jonsson 1995:52f). Ett liknande handelsfördrag hade år 1158 av Henrik Lejonet också erbjudits svenskarna (Jonsson 1995:45 f), och detta har ovan antagits som kopplat till uppkomsten av Knut Erikssons myntning under det sena 1100-talet. I Gutasagan berättas att det fördrag som slöts mellan svearna och gotlänningarna genom Avair Stråben bl a innebar ömsesidig frihet

från tull och avgifter: ”Så gingo gutarna frivilligt under svearnas konung, för att de måtte fria söka till Sverige på alla ställen utan tull och alla avgifter. Så äga och svearna söka till Gotland utan kornband och andra förbud” (övers. Holmbäck & Wessén 1943:292). Fördraget har ingåtts någon gång under början av 1000-talet, före Olof den heliges besök på Gotland (Hafström 1949:188). På grund av gotlänningarnas uppenbarligen mycket stora handel på Sigtuna är det knappast orimligt att se detta avtal som en bidragande orsak till Sigtunamyntningens upphörande kring år 1030.

Slutsats

Mynten fungerade ända fram till tolvhundralet i ett system som med Lindkvists terminologi (Lindkvist 1990) fungerade som en form av ”extern tillägnelse”. Gradvis sker under tolvhundralet en omvandling av myntens funktion. Vid sekelskiftet 1300 har mynten istället blivit ett effektivt redskap inom den feodala ”interna exploateringen”.

Summary. The Sigtuna mintage, which began at the end of the 10th century, is the first known in Sweden. It continued until about 1030 AD. Very few of these coins have been discovered in Sigtuna itself, although contemporary foreign coins have been found there in great numbers.

For this and other reasons it is concluded that the Sigtuna coins were not intended for circulation on a controlled market. Instead, the coins were used for merchants as receipts of toll paid.

It is assumed that a merchant, in order to avoid having to pay toll twice, had his silver changed into Sigtuna silver only upon leaving the town. When the merchant returned, his Sigtuna coins would be toll-free.

In order to mint at a profit, a large inflow of

silver to the town was needed. When this decreased around 1030 AD, no basis for minting was longer available. After having made various trade agreements with German areas in the 12th century, the silver inflow once again increased and Swedish minting was resumed and expanded. It is assumed that the coins were toll-free only in the town or area where minted.

Another conclusion is that coins did not catch on as a generally used medium of exchange in Sweden until the late 1300's, when a countrywide common weight with an inferior silver standard was introduced. Until then, the mintage served mainly as a means of external exploitation. Not until about 1300 AD did it become part of the internal, domestic, exploitation.

Referenser

- Almgren, B. 1966. Städer och handelsplatser. *Den svenska historien* 1. Stockholm.
- Ambrosiani, B. & Clarke, H. 1993. *Vikingastäder*. Höganäs.
- Andrae, C-G. 1960. *Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid*. Uppsala.
- Andrén, A. 1983. Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia* 49/1.
- Bendixen, K. 1976. *Danmarks mønt*. Köpenhamn (första upplagan 1967).
- Blomkvist, N. 1978. *Kalmars uppkomst och äldsta utveckling: tiden till 1300-talets mitt*. Uppsala.
- Bolin, S. 1944. Till den feodala penningens uppkomst och förhistoria. *Studier i ekonomi och historia. Tillägnade Eli F. Heckscher på 65-årsdagen den 24 november 1944*. Uppsala.
- Bolin, S. 1952. Skattpenning och plogpenning i medeltidens Danmark. *Nordiska historikermötet i Göteborg 1951*. Lund.
- Bäärnhielm, G. Artlenburgprivilegiet 1161. Översatt och kommenterat. *Gutar och vikingar*. Red. I. Jansson. Stockholm.
- Christensen, J. 1995. *Centralmakt, myntning och skattfynd. En studie av tiden 1050–1250*. C-uppsats. Stockholms universitet.
- Christoffersen, A. 1982. Den urbana varuproduktionens uppkomst og betydning for den tidigmedelalderske byutviklingen. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 3.
- Christoffersen, A. 1989. Kjöpe, selge, bytte, gi. *Medeltidens födelse. Symposier på Krappereups Borg* 1. Red. A. Andrén. Lund.
- Hafström, G. 1949. *Ledung och marklandsindelning*. Uppsala.
- Hatz, G. 1974. *Handel und Verkehr zwischen dem Deutschen Reich und Schweden in der späten Wikingerzeit: die deutschen Münzen des 10. und 11. Jahrhunderts in Schweden*. Stockholm.
- Holmberg, K. 1995. När kungens mynt blev allmogens mynt. *Myntningen i Sverige 995–1995*. Numismatiska meddelanden XL. Stockholm.
- Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1943. Gutasagan. *Skånelagen och Gutalagen. Svenska landskapslagar. Fjärde serien*. Uppsala.
- Hyenstrand, Å. 1991. Centralmakt i marginalområde – en generell modell för svenskt riksenande. *Gunneria* 64:1. Trondheim.
- Hårdh, B. 1996. *Silver in the Viking Age. A Regional-Economic Study*. Lund.
- Jonsson, K. 1985. Övergångsskedet mellan vikingatiden och medeltiden och uppkomsten av den medeltida myntningen i Sverige ca 1050–1200. *Hikuin* 11.
- Jonsson, K. 1992. Hoards and Single-finds from the middle and northern Baltic sea-region c. 1050–1150. *Die Kontakte zwischen Ostbaltikum und Skandinavien im frühen Mittelalter*. Stockholm.
- Jonsson, K. 1994. Mannegårde – en skatt mellan vikingatid och medeltid. *Arkeologi i Sverige* 3. Stockholm.
- Jonsson, K. 1995. Från utländsk metall till inhemskt mynt. *Myntningen i Sverige 995–1995*. Numismatiska meddelanden XL. Stockholm.

- Jonsson, K. 2004. Aktuellt. *Myntstudier. Mynttidskriften på Internet*. Nr 2004/5. www.numismatiskafor forskningsgruppen.su.se
- Kilger, Ch. 1995. Myntfynd och den vikingatida silverhandeln. *Myntningen i Sverige 995–1995*. Numismatiska meddelanden XL. Stockholm.
- Klackenberg, H. 1992a. Penningar blå – franska, svenska eller norska? *Nordisk numismatisk årskrift* 1991.
- Klackenberg, H. 1992b. *Moneta nostra – monetarisering i medeltidens Sverige*. Lund.
- Lindkvist, T. 1990. *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt*. Uppsala.
- Malmer, B. 1966. *Nordiska mynt före år 1000*. Lund.
- Malmer, B. 1968. *Mynt och människor*. Stockholm.
- Malmer, B. 1989. *The Sigtuna Coinage c. 995–1005*. CNS IX–XI, NS 4. Stockholm.
- Malmer, B. 1995. Från Olof till Anund – ur Sigtunamyntningens historia. *Myntningen i Sverige 995–1995*. Numismatiska meddelanden XL. Stockholm.
- Malmer, B. 1996. Sigtunamyntningen som källa till Sveriges kristnande. *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*. Red. B. Nilsson. Uppsala.
- Malmer, B. 1997. *The Anglo-Scandinavian Coinage c. 995–1020*. CNS IX–XI, NS 9. Stockholm.
- Metcalf, D. M. 1994. The Beginnings of Coinage in the North Sea Coastlands: a Pirrenne-like Hypothesis. *Developements Around the Baltic and the North Sea in the Viking Age*. Birka Studies 3. Red. B. Ambrosiani & H. Clarke. The 12th Viking Congress. Stockholm.
- Mogren, M. 2000. *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi*. Lund.
- Polanyi, K. 1977. *The Livelihood of Man*. New York, San Francisco & London.
- Ros, J. 2001. *Sigtuna. Staden, kyrkorna och den kyrkliga organisationen*. Uppsala.
- Sawyer, P. 1988. *Da Danmark blev Danmark*. Gyldendal och Politikens Danmarkshistorie, bind 3. Köbenhavn.
- Sawyer, P. 1990. Coins and Commerce. *Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1–4 June 1989*. CNS IX–XI, NS 6. Stockholm.
- Skaare, K. 1976. *Coins and Coinage in Viking-Age Norway*. Oslo.
- Skaare, K. 1995. *Norges mynthistorie*. Bind 1. Oslo.
- Svensson, E. 1990. Myntfynd i Sigtuna. *Makt och människor i kungens Sigtuna. Sigtunautgrävningen 1988–90*. Red. S. Tesch. Sigtuna.
- Vellev, J. 2002. Udmøntningerne på Hjelm. *Marsk Stig og de fredløse på Hjelm*. Jysk arkeologisk selskabs skrifter 40. Århus.
- Yrwing, H. 1965. Landsköp. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid band X*. Malmö.